

Тетяна ВЕРГЕЛЕС

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОДЕЛІ РИНКУ ПРАЦІ ТА ЕКОНОМІЧНА ДИНАМІКА

Здійснено загальну характеристику процесу становлення вітчизняного ринку праці, проаналізовано його особливості та проблеми функціонування за умов системної трансформації економіки України. Доведено, що пристосування до "шоків" ринку праці в Україні здійснюється насамперед за рахунок зміни ціни праці та її тривалості, а не за рахунок зростання зайнятості.

Економічне зростання, що розпочалось в Україні з 2000 року, з одного боку, створює передумови для збільшення зайнятості та доходів населення, підвищення продуктивності його праці, а з іншого – гальмується існуванням певних диспропорцій та проблем в розвитку національного ринку праці. Йдеться, передусім, про нестачу робочих місць та високу їх частку з небезпечними умовами праці і низькими вимогами до якості робочої сили; невідповідність пропозиції робочої сили сучасним вимогам щодо її професійно-освітньої підготовки, трудової, виконавчої дисципліни, мобільності; нераціональність галузевої структури зайнятості; низький рівень заробітної плати та низьку питому вагу оплати праці у ВВП і т. ін. Крім того, в процесі системної трансформації економіки України розв'язання багатьох проблем вітчизняного ринку праці відбувалося в досить "оригінальний" спосіб. Тому для розробки науково обґрунтованої політики регулювання ринку праці *актуальним і важливим є з'ясування теоретичних аспектів і специфічних особливостей процесу становлення ринку праці в Україні.*

За роки економічних реформ у нас в країні сформувалась досить специфічна "українська модель" ринку праці. Варто відзначити, що дана модель ніким не конструювалась, не нав'язувалась "згори" відповідно до заздалегідь складеного плану. Вона формувалась спонтанно, під впливом мотиваційної поведінки та рішень, що приймалися незалежно одне від одного державою, підприємцями-роботодавцями та найманими працівниками-працесмцями.

У закордонних транзитологічних дослідженнях тезу про наявність двох альтернативних моделей "перехідного" ринку праці можна вважати загальновизнаною. Ареал поширення першої – країни Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), другої – країни СНД. Країни ЦСЄ з певними варіаціями (інколи більш, інколи менш суттєвими) відтворювали тип ринку праці, який добре відомий із досвіду провідних країн Західної Європи (Бельгії, Німеччини, Іспанії, Франції, Швеції та ін.). Це ринок з високим ступенем захисту зайнятості, складними механізмами

укладання колективних угод, значною сегментацією робочої сили та стійким довготривалим безробіттям. Детальний аналіз еволюції ринків праці в країнах Центральної та Східної Європи здійснено економістами Т. Боєрі, М. Бурдою, Дж. Колло.

З самого початку економіка України, як і інші "перехідні" економіки, включилась у процес "імпортування" стандартного набору інститутів ринку праці: був уведений законодавчий мінімум заробітної плати, створена система страхування від безробіття, легалізовані страйки, сформована складна система колективних переговорів, встановлені податки на фонд оплати праці, здійснювались спроби індексації заробітної плати і т. ін. Проте, розвиток українського ринку праці (як й російського та інших країн СНД) далі пішов за іншим сценарієм, підсумком якого стало формування специфічної моделі, багато в чому відмінної від тієї, що ствердилась в країнах ЦСЄ.

Окремі проблеми розвитку вітчизняного ринку праці, а саме – динаміка безробіття та зайнятості (у тому числі в галузевому, регіональному, гендерному, віковому, освітньому, професійно-кваліфікаційному аспектах), оплата праці, диференціація доходів і бідність, трудова міграція і т. ін. – досить детально висвітлені в працях Д. Богині, В. Гейця, М. Гуця, Т. Кір'яна, Ю. Краснова, С. Лекаря, Е. Лібанової, О. Пазюка, М. Папієва та ін. Стосовно особливостей розвитку російського ринку праці, насамперед варто відзначити дослідження Р. Капелюшнікова та В. Гімпельсона.

Завдання даної статті – дати загальну характеристику, з'ясувати особливості та основні проблеми становлення вітчизняної моделі ринку праці.

Аналіз української моделі ринку праці доцільно розпочати з характеристики функціонування даного ринку за умов трансформаційного спаду.

Насамперед потрібно відзначити, що зайнятість в українській економіці виявилась на диво стійкою і не дуже чутливою до шоків перехідного процесу. За період з 1990 по 2001 рр. (2001 – рік найменшої зайнятості) чисельність зайнятого населення зменшилась на 4,4 млн. чол. або на 17% [15, с. 407]. Таке скорочення зайнятості було явно непропорційним до масштабів падіння реального ВВП – 60% (в нижчій точці кризи) [15, с. 37]. Таким чином, коливання зайнятості були слабо синхронізовані із коливаннями обсягів виробництва. В більшості країн ЦСЄ картина була іншою: між темпами скорочення зайнятості і темпами економічного спаду спостерігався приблизний паритет – чисельність зайнятих зменшилась на 20–25% за аналогічної або навіть меншої величини падіння ВВП. Іншими словами, в Україні зайнятість знижувалась не настільки активно, як в країнах ЦСЄ, – й це при тому, що перехідна криза була більш глибокою та тривалою.

Оскільки трансформаційний спад в Україні був глибший, ніж в країнах ЦСЄ, природно було б очікувати, що й за масштабами безробіття наша країна опиниться в числі "лідерів". Наприклад, в Болгарії, де скорочення виробництва сягало приблизно 40%, в найбільш кризові роки безробіття охоплювало майже чверть всієї робочої сили [7, с. 85]. Проте, поведінка українського ринку праці була в цьому відношенні вельми нетиповою. Незважаючи на більш глибоку та тривалішу перехідну кризу, зростання безробіття було меншим, не мало такого "вибухового" характеру і розтягнулось на досить тривалий період.

В усіх країнах ЦСЄ старт ринкових реформ відзначився злетом відкритого безробіття. Практично усюди воно швидко подолато 10-відсоткову позначку, а в деяких країнах (Болгарія, Польща, Словаччина) перевищила 15–20%. Ситуація стабілізувалась в середині 1990-их років, коли більшості країн ЦСЄ вдалося подолати кризу перехідного періоду. Однак, й в подальшому будь-які, навіть не дуже значні, перепади економічної кон'юнктури відразу ж викликали нове підвищення безробіття.

На відміну від цього, в Україні не відзначалося яких-небудь різких стрибків в динаміці безробіття. Його зростання було повільним, поступовим і лише у 1998 році воно подолато 10-відсоткову позначку та досягло того рівня, який встановився в більшості інших постсоціалістичних країн вже після того, як там поновилося економічне зростання. Потрібно зазначити, що йдеться про рівень безробіття, обчислений за методологією МОП. Що ж стосується рівня зареєстрованого безробіття, то протягом усіх років він був вражаюче низьким (табл. 1). Таким досягненням не може похвалитись жодна перехідна економіка, хіба що російська.

Таблиця 1

Динаміка рівня безробіття в Україні

Показники	Роки									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Рівень зареєстрованого безробіття, %	0,3	0,29	0,46	1,27	2,33	3,69	4,3	4,2	3,7	3,8
Рівень безробіття за методологією МОП, %	-	-	5,6	7,6	8,9	11,3	11,9	11,7	11,8	10,8

Примітка: Наведено за [1, с. 5].

Проте, варто було українській економіці вступити у фазу пожвавлення (2000-й рік), як показники безробіття, хоча й повільно, почали зменшуватись. Рівень безробіття, визначений за методологією МОП, зменшився з 11,7% у 2000 році до 9,1% за 9 місяців 2003 р. [17].

Ще одна парадоксальна риса вітчизняного ринку праці – домінування добровільних звільнень. В країнах ЦСЄ основна частка тих, хто вибув із складу зайнятих, припадала на вимушені звільнення. Ситуація на українському ринку праці є іншою: найбільшу питому вагу в обсязі зареєстрованих безробітних становили особи, звільнені за власним бажанням. Їхня частка становила у 1997 р. – 38,7%, в 2001 р. – 34%, у 2002 р. – 37,8% [5, с. 13; 6, с. 129]. Дана тенденція збереглась й у 2003 та 2004 роках. Навіть із урахуванням можливого маскування окремих вимушених звільнень під добровільні важко ставити під сумнів той факт, що більшу частину працівників, які залишали підприємства, складали ті, що робили це з власної ініціативи.

Як бачимо, поведінка українського безробіття була вельми незвичайною: а) траєкторія його змін була порівняно плавною, без різких стрибків; б) його рівень ніколи не досягав пікових значень, що характерні для більшості країн ЦСЄ; в) з точки зору причин безробіття домінуючими були добровільні, а не вимушені звільнення.

Незвичайна риса українського ринку праці – різке скорочення тривалості робочого часу. В 2000 році порівняно із 1992-м відпрацьована кількість годин (в середньому на 1 працівника) скоротилась на 711 годин (із 2271 до 1560). Такого не знала жодна із країн Центральної та Східної Європи, де показники робочого часу залишались досить стабільними порівняно із дореформеним періодом. Й хоча із початком економічного зростання кількість відпрацьованих годин в українській економіці почала поступово збільшуватись (1616 у 2001 та 1623 у 2002 р.), вона досі не повернулась до своїх вихідних значень [15, с. 443]. Не менш важливим є те, що в показниках тривалості робочого часу простежується значна диференціація. Відхилення від стандартної тривалості робочого тижня як у бік зменшення, так і у бік зростання зустрічаються повсюдно. Так, у 2002 році 10,2% усіх зайнятих працювали понад стандартних 40 годин на тиждень, а 13,8% - до 40 годин [6, с. 101]. Можна стверджувати, що з точки зору змін в тривалості робочого часу український ринок праці демонструє нетипово високу еластичність.

Важливим елементом економічного механізму ринку праці виступає динаміка заробітної плати. Зниження реальної заробітної плати в Україні з січня 1990 по березень 1995 року становило 70%. Для порівняння – у Польщі реальна зарплата з 1989 по 1995 рр. зменшилась більш як на 25%, але з 1994 р. вона знову поступово почала зростати. В Чехії з 1990 по 1991 рр. вона впала на 25%, але з 1992 по 1996 рр. постійно зростала. У Румунії з 1990 по 1995 рр. реальна заробітна плата зменшилась на 23,4 %, але з 1994 р. почалось її зростання. В Угорщині з 1989 по 1995 рр. реальна зарплата знизилась більш як на 20%. В Болгарії з 1990 по 1995 рр. її скорочення становило 50% [13, с. 4]. В Росії зниження реальної заробітної плати за період 1991 – 2000 рр. становило приблизно 60% [7, с. 87]. Як бачимо, зниження ціни праці для виробників в Україні мало стійкий характер (зростання реальної зарплати розпочалось з жовтня 2000 р.) і було дуже суттєвим. Прогресуюче здешевлення робочої сили дозволяло підтримувати попит на неї на більш високому рівні. Саме цим частково можна пояснити відсутність в Україні різкого сплеску відкритого безробіття.

Показовими у зв'язку з цим є й наступні цифри. За період з 1991 по 2001 рр. реальний ВВП у порівняних цінах 1990 р. знизився у 2,1 раза, продуктивність праці – у 1,1, чисельність працюючих – у 1,9, а реальна заробітна плата – 2,6 раза. Отже, темпи зниження реальної заробітної плати були значно вищими за темпи падіння реального ВВП (у 1,3 раза), продуктивності праці (у 2,45 раза) і чисельності працюючих (у 1,4 раза) [8, с. 34].

Як результат, якщо у 1990 році оплата праці найманих працівників у ВВП становила 53,1%, у тому числі заробітна плата – 46,7%, то у 2001 році ці показники дорівнювали відповідно 43% та 27,4% [16, с. 28]. У розвинених країнах 1999 року частка оплати праці у ВВП перевищувала 52% (у США – 57,2%, Великобританії – 55,2%, Німеччині – 53,2%, Франції – 52,0%) [4, с. 15]. На думку В. М. Гейця в подальшому необхідно змінити співвідношення між зростанням обсягів оплати праці і ростом продуктивності праці на користь оплати з тим, щоб досягти рівня оплати праці у структурі ВВП країн з високою продуктивністю праці. Якщо оплата праці не буде підтягуватись до відповідного рівня у порівнянні з питомою вагою розвинених

країн, зацікавленість у продуктивності праці не зростатиме [4, с. 14]. На думку вченого, розв'язати цю проблему можна до 2015 року за умови мінімальних, з точки зору динамічних характеристик, змін у політиці оплати праці та вже до 2010 року, якщо такі зміни будуть активними. Інакше є загроза втратити динаміку зростання продуктивності праці, а це за обмежених наявних трудових ресурсів для України загрожує втратою темпів економічного зростання.

В українській економіці не тільки середній рівень оплати праці, але й структура відносних ставок заробітної плати виявилась дуже гнучкою та рухливою. Частка працюючих, що отримували заробітну плату нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи навіть в роки економічного зростання залишається вражаюче високою: 61,1% у грудні 2001 року, 54,6% за січень-жовтень 2002 року, 49,7% у грудні 2003 року [8, с. 32; 17]. Незадовільними були і залишаються міжгалузеві співвідношення у рівнях оплати праці. Діапазон цих співвідношень у 2003 році (5 до 1) свідчить про те, що рівень заробітної плати значною мірою визначається належністю до певної сфери економічної діяльності, а не формується під впливом загально визнаних світовою практикою чинників, якими є кількість, якість та результати праці. Зберігаються й високі міжрегіональні відмінності у рівнях заробітної плати. За 2003 рік амплітуда коливань становила 100% від середнього по країні рівня: від 304,18 грн. на Тернопільщині до 760,77 грн. у Києві [17]. Суперечливими та такими, що не відповідають принципу рівної оплати за однакову працю, є міжкваліфікаційні (міжпосадові) співвідношення: у галузях з низькою заробітною платою фактично спостерігається зрівнялівка (сільське господарство, галузі бюджетної сфери). Так, у грудні 2003 р. понад 1000 грн. було нараховано лише 1,3% працівників сільського господарства, 3,3% освітян, 1,1% зайнятих в охороні здоров'я та соціальній допомозі [17]. Водночас у галузях з високою оплатою (авіаційний та водний транспорт, допоміжні транспортні послуги, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки, інші монополісти, фінансова діяльність) міжкваліфікаційні співвідношення у рівнях оплати праці істотно перевищують відповідні європейські стандарти.

Таким чином, заробітна плата в Україні досі є надто низькою для виконання нею своїх основних функцій; її міжгалузева диференціація є надто високою, а міжкваліфікаційні розбіжності - надмірними у галузях з високою оплатою й такими, що межують із зрівнялівкою, у галузях з низькою заробітною платою.

В усіх колишніх соціалістичних країнах економічні реформи супроводжувались зростанням нерівності в розподілі трудових доходів. Але, в країнах Центральної та Східної Європи ця нерівність так й залишилась досить помірною. В Україні ж поглиблення диференціації в заробітках було виключно різким: якщо в 1992 р. коефіцієнт Джіні дорівнював 0,257, у 1997 р. – 0,37 [14, с. 121], то в 2000 р. він досяг 0,56 (це середньозважене по регіонах значення). Але нерівність доходів на малих регіональних ринках є значно більшою. Якщо ж брати до уваги фактичні доходи, а не ті, що декларуються, індекс Джіні зростатиме ще більше [10, с. 74]. Для порівняння – в Росії індекс Джіні в кінці 1990-их років складав 0,45. В країнах Центральної та Східної Європи він є в півтора-два рази меншим [7, с. 88]. Ще один показник, який характеризує диференціацію доходів населення – бідецільний

(квінтільний) коефіцієнт (відбиває співвідношення в доходах 20% найбагатших та 20% найбідніших сімей). В Україні він дорівнював у 1992 р. 4, в 1997 р. – 7 [14, с. 121], а зараз – 10. В економічно розвинених країнах він є меншим 10. Вважається, що його критична величина – 8–10 – її перевищення стає загрозою для розвитку середнього класу [3, с. 78].

Словом, “візитною карткою” вітчизняного ринку праці стали різноманітні “нестандартні” способи адаптації – робота в режимі неповного робочого дня (тижня) та вимушені неоплачувані адміністративні відпустки; додаткова зайнятість і зайнятість в неформальному секторі; затримки із виплатою заробітної плати та тіньова оплата праці. Ці адаптаційні механізми були спонтанно вироблені самими ринковими агентами із тим, щоб оперативно реагувати на неочікувані зміни економічного та інституційного середовища. Як правило, саме вони приймали на себе перший удар, тоді як цивілізованіші форми адаптації створювались пізніше і завдяки цьому вона набула “згладженішого” характеру.

“Нестандартність” в даному випадку не означає, що такі механізми необхідно вважати абсолютно унікальними. Звичайно, в різних модифікаціях і комбінаціях вони зустрічались і в інших перехідних економіках. Але, майже ніде більше їх розмах і розмаїття не були настільки значними, концентрація – такою щільною, а укоріненість – настільки глибокою, як в Україні.

В результаті з певного моменту такі способи пристосування почали сприйматись як повсякденна рутинна, як загальноприйнята практика, як норма трудових відносин. Так, у 1994 році співвідношення зареєстрованих та прихованих безробітних становило 14,1 і 85,9%. У 2003 році приховане безробіття дещо зменшилось і дане співвідношення складало вже 44 та 56 %. Головним джерелом прихованого безробіття є неоплачувані відпустки: на них припадало 75,9% вимушеної неповної зайнятості у 1995 р. та 55,7% у 2003 р.; скорочення робочого дня або тижня обумовили 24,1% її обсягів у 1995 р. та 44,3% у 2003 р. [9, с. 7].

Якщо ж брати до уваги частку чисельності працівників (по відношенню до середньооблікової чисельності працюючих), які знаходяться у вимушених адміністративних відпустках, то вона становила у 2000 році – 16,1%, у 2002 р. – 5,1%. Порівняно нижчими темпами зменшується частка чисельності працюючих в режимі неповного робочого дня (тижня) – 13,3% у 2000 р., 12,4% у 2002 р. та 11,3% у 2003 р. [12, с. 7; 17].

Взагалі поширення неповної зайнятості є ознакою гнучкості ринку праці і спостерігається у сучасному світі не тільки за умов економічної кризи. Воно є, скоріше, віддзеркаленням обраної конкретним суспільством соціально-економічної моделі. Не випадково економічно розвинені країни поступово відмовляються від жорсткого регулювання трудових відносин. Адже жорстке регулювання призводить до загострення проблеми тривалого безробіття, особливо серед молоді та жінок [2, с. 115, 122]. Але в Україні поширення неповної зайнятості є наслідком передусім низького рівня завантаженості виробничих потужностей, надлишку робочої сили відносно тієї, що необхідна для виробництва певного обсягу продукції, яка користується попитом на ринку. Про це свідчить, зокрема і помітне скорочення масштабів неповної зайнятості після подолання економічної кризи. Порівняно з

1999 р. питома вага працівників, переведених на скорочений графік роботи в загальній кількості працюючих знизилась у 2003 р. на 31% [17].

За існуючими оцінками значна частина дорослого населення України має додаткові заробітки. Це пояснюється необхідністю забезпечити мінімально прийнятний рівень життя. При цьому у половини додаткова діяльність принципово відрізняється від заняття за основним місцем роботи, а в 97,4% випадків вона є незареєстрованою. Така друга робота, даючи заробітки, неминуче перешкоджає підвищенню кваліфікації та посадовому зростанню за основним місцем роботи. Взагалі ж за даними обстежень робочої сили не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних, 46% - біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% - прикладних наук та техніки [11, с. 29].

Зберігаються й значні борги із виплати заробітної плати. На 1 вересня 2003 р. сукупний борг з виплати зарплати становив 2,2 млрд. грн., причому 60,3% цієї суми припадало на промисловість (де працювало 29% усіх зайнятих на великих і середніх підприємствах) [11, с. 28]. На 1 січня 2004 р. заборгованість із виплати заробітної плати становили 1,9 млрд. грн., причому на промисловість припадає 62,25 цієї суми, де 19,35 працівників своєчасно не отримують зарплату [17].

Таким чином, для вітчизняної моделі ринку праці характерні наступні особливості: відносно невеликі втрати в зайнятості і помірне відкрите безробіття; гнучкий робочий час і дуже гнучка заробітна плата; домінування добровільних звільнень з роботи порівняно із вимушеними; надто низький рівень заробітної плати та її значна диференціація (міжгалузева, територіальна та міжкваліфікаційна); різке зростання нерівності в розподілі доходів; поширення "нестандартних" форм трудових відносин. Як результат – український ринок праці виявився досить добре пристосованим до амортизації численних шоків, що супроводжували процес системної трансформації. Пристосування до них здійснювалось насамперед за рахунок зміни ціни праці та її тривалості і меншою мірою – за рахунок змін у зайнятості.

Література

1. Богиня Д. Соціально-трудові відносини в Україні в контексті організації оплати праці та регулювання доходів // *Україна: аспекти праці*. – 2003. – № 7. – С. 3–8.
2. Вишнева Н. Законодавство о защите занятости и рынок труда / *Вопросы экономики*. – 2003. – № 4. – С. 114–122.
3. Гальчинський А. С. Базові проблеми становлення середнього класу // *Економіка і прогнозування*. – 2002. – № 2. – С. 76–81.
4. Гєсць В. М. Уроки та перспективи ринкових реформ і довгострокового економічного зростання в Україні // *Економічна теорія*. – 2004. – № 3. – С. 3–27.
5. Гуць М. Проблеми безробіття та рівня життя населення України // *Україна: аспекти праці*. – 2003. – № 2. – С. 13–17.
6. Економічна активність населення України 2002: Статистичний збірник. – К., 2003 р. – 210 с.

7. Капелюшников Р. Российская модель рынка труда: что впереди? // Вопросы экономики. – 2003. – № 4. – С. 83–100.
8. Кірян Т. Проблемні питання реформування оплати праці в Україні // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 2. – С. 32–36.
9. Краснов Ю. Стратегія ефективної зайнятості населення // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 4. – С. 3–7.
10. Лекарь С., Лощинин М. Эконометрия физических лиц Украины в 2000 году // Економіст. – 2004. – № 1. – С. 66–82.
11. Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 7. – С. 26–32.
12. Пазюк О., Пономарьова О. Проблеми безробіття в Україні // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 2. – С. 3–10.
13. Папієв М. Соціальна політика та її вплив на доходи і рівень життя населення // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 7. – С. 3–9.
14. Романюк О. П., Кілієвич О. В., Юрчишин В. В., Мертенс О. В. Сучасна економічна теорія і стабілізаційні моделі у відкритому суспільстві. – К.: Вид-во УАДУ при Президентові України. – 1998. – 332 с.
15. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003 р. – 663 с.
16. Хара В., Новиков В. Побудова соціальної держави – загальне національне завдання // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 3. – С. 27–32.
17. <http://www.president.gov.ua/officdocuments/>.

Редакція отримала матеріал 18 лютого 2005р.